

Demokrati genom civilt samhälle?

Reflektioner kring Demokratiutredningens sanningspolitik

Magnus Dahlstedt

Sanningen är en världslig skapelse... Varje samhälle har en bestämd sanningssystem, en egen 'allmän sanningspolitik'... (Michel Foucault *Power/Knowledge*, s. 131, e.ö.).

Så länge lösningarna konstrueras av "någon annan" blir medborgaren kontrollerad. Det ligger i sakens natur. När medborgaren tillåts/återövrar initiativet uppnås egenmakt. (SOU 1996: 177 *Egenmakt: Att återövravardagen*, s. 89).

Medborgarna måste ges autonomi för att var för sig och i olika slag av gemensam självförvaltning i största möjliga utsträckning själva ordna sina liv. (SOU 2000: 1 *En uthållig demokrati!*, s. 20).

Inledning

Under senare år har det så kallade 'civila samhället' blivit ett politiskt och akademiskt modeord.¹ Att hänvisa till det civila samhället har också blivit något av en patentrösning på en rad samhälls- och demokratiska 'problem'. Man underförstår, mer eller mindre vagt, vad begreppet står för och vilken funktion det civila samhället fyller. Men detta måste problematiseras i långt högre grad än vad som idag är fallet.

En vanlig uppfattning är att civilsamhället bör ses som en autonom sfär genomsvad av dygder som gemenskap, närhet och förtroelighet. I den svenska Demokratiutredningen, i fortsättningen förkortat till DU, finner vi en motsvarande uppfattning. I slutbetänkandet *En uthållig demokrati! Politik och folkstyrelse på 2000-talet* (SOU 2000: 1) understryks vikten av ett större fokus på individuella initiativ och ansvarstagande med tydliga markeringar mot statlig centralisering och paternalism samt ett förespråkande av överförande av ansvar från stat till individ, lokalsamhälle och civilsamhälle. DUs plädering för ett stärkt civilt samhälle kan betraktas som uttryck för en styrningsteknik, 'styrning genom gemenskap', där medborgaren underförstås agera som 'moralisk varelse' med specifika kontaktytor, nätverk och skyldigheter gentemot sin sociala omgivning, om bara fältet lämnas öppet för det civila samhället som samhällssfär. Här skall några kritiska reflektioner göras över denna DUs, vad man med Michel Foucault kan beteckna som, 'sanningspolitik'.

I ett socialkonstruktivistiskt perspektiv kan demokratiteorier, med Barbara Cruikshanks ord, 'i bästa fall betraktas som konstituerande diskurser som bidrar till att konsolidera vad som är möjligt att tänka, säga, göra och att vara

demokratiskt' (Cruikshank, 1999: 2, e.ö.). Det finns, enligt detta perspektiv, inte några givna och neutrala utgångspunkter att utgå från och därför kan man heller inte betrakta politiska fenomen helt oberoende från någon neutral position 'utifrån'. Anspråket på att vara placerad 'utanför maktens spel' är enligt Judith Butler 'måhända det mest försåtliga av maktens knep' (Butler, 1992: 6, e.ö.). Att pläderna för en viss demokrati är, liksom att studera 'politik', samtidigt att agera på ett fält av makt och dominans. Att skriva om politik är att skriva politik. Studiet av politik är med nödvändighet också i sig en politisk verksamhet.

Följande kritiska reflektioner bygger på ett analytiskt perspektiv på civilt samhälle som är influerat av såväl socialkonstruktionism som teoretiska perspektiv hos Antonio Gramsci och Pierre Bourdieu, med en syn på civilt samhälle som ett komplext och dynamiskt *kraftfält* där en rad mekanismer för maktutövning är lokaliserade. DU:s perspektiv på demokrati och civilsamhälle måste diskuteras kritiskt, teoretiskt och politiskt. En pläderyng som går ut på att statsmakten bör 'dra sig tillbaka' till förmån för det civila samhället öppnar upp för en abdikation inför civilsamhälleliga dominans- och maktrelationer där resursstarka grupper lätt tar för sig mer på resurssvaga grupperns bekostnad. Demokratins vitalisering förutsätter reella maktförskjutningar i rådande maktordning med dess ekonomiskt, socialt, kulturellt och politiskt betingade ojämlikheter, vilka genomsyrar också det civila samhällets sfär. I detta perspektiv utgör DU, dess demokratisyn, konkreta förslag till åtgärder och 'sanningspolitik', dessvärre, nog ingen framgångsväg för svensk demokrati.

Från samhällsstyrning till självreglering

Det har under åttio- och nittiotalen ägt rum en ideologisk (höger)förskjutning av det politiska landskapet. Statsvetaren Francis Fukuyama (1992) talar om 'historiens slut' och 'ideologiernas död'. Han menar att historien nått sin evolutionära ändhållplats, det vill säga liberal demokrati på marknadsekonomisk bas. Vi har sedan åttiotalet också bevittnat ett skifte av samhällsstyrning i svensk demokrati (Boréus, 1994; Jacobsson, 1999; Ryner, 1999), från en huvudsakligen statscentrerad regim, med fokus på ett statligt, samhälleligt ansvar, till en regim med större fokus på individuella initiativ, ansvarstagande och 'partnerskap' mellan å ena sidan det 'offentliga' och å andra sidan fria medborgare, företag, organisationer, skolor och föräldrar (jfr Rose, 1999: 174).

Redan den svenska så kallade Maktutredningen (SOU 1990: 44) slog tidigt an tonen genom att rikta skarp kritik mot diverse statliga ingripanden, samhällsplanering och korporativa lösningar. I Lindbeck-kommissionens (SOU 1993: 16) förslag markerades under krisårens Sverige en öppen antistatlig och antikorporativistisk hållning. Samhällelig styrning och organiserade intressen måste, slogs det fast, avlägsnas från politikens finrum, eftersom de hämmar konkurrens och effektivitet. Ett större inslag av pluralism och personligt ansvar

skulle, menade kommissionen, däremot gynna ekonomin och det svenska folkstyret.

Maktutredningens kritiska hållning till statliga ingripanden och korporativa lösningar har tagits över av olika aktörer. Motsvarande politiska skifte följer en logik inte helt olik den vi tidigare kunnat skönja i såväl USA som i Storbritannien. Där har begrepp som 'aktivt medborgarskap' (Yuval-Davis, 1997) och 'den tredje sektorn' initierats för att befrämja principer om frivillighet och självständighet gentemot principer om statligt kontroll och samhälleligt ansvar (Rose, 1999). Gemenskap medborgare emellan har där tenderat att framställas i moraliska termer, vilket samtidigt har gjort att medborgarskapets skyldigheter särskilt har markerats (Fairclough, 1999). Ett skifte 'från samhällsstyrning till självreglering' (Petersson, 1997: 103) är på väg att ske även i Sverige. Under senare år har nämligen intresset för medborgarnas självbestämmande och inflytande i samhällslivet ökat markant. Inte bara forskare utan också företrädare för den politiska höger- och vänsterkanten har i allt högre grad uppmärksammat frågor som rör medborgerligt inflytande och politisk förankring. Denna perspektivförskjutning kan inte minst skönjas i den kritik som har riktats mot en hårt driven jämlikhetspolitik, mot statsmaktens 'passiviserande' av medborgarna och bristen på medborgerligt ansvar. Denna slags kritik framförs inte längre enbart från högerpolitiskt håll, utan också från socialdemokratiskt håll (jfr Ryner, 1999). Det tycks i Sverige ha uppstått ett nytt mönster av maktutövning, en slags 'decentralism'. Maktförhållandet förskjuts där allt mer från centrum till periferi och intresset har blivit mer tydligt markerat för att 'lyssna på de röster som härstammar "underifrån"' (Petersson, 1997: 108). I *På medborgarnas villkor*, Demokratiutvecklingskommitténs slutbetänkande, skriver man, exempelvis, tidsenligt att '[i] stället för att ställa frågan "Vad kan decentraliseras?" vill vi ställa frågan "Vad kan inte lösas lokalt?". Detta innebär samma sak som att vända ett organisationschema upp och ner (SOU 1996: 162 s. 81). Det talas allt oftare om att mer kraftfullt verka för medborgarens 'makt över det egna livet', om nödvändigheten av lokal förankring, om 'underifrån-perspektiv', delaktighet, självständighet, ansvar, gemenskap, decentralisering, brukarinflytande, dialog och om medborgerligt inflytande (Petersson, 1997; Dahlstedt, 1998).

Den idag förhärskande hållningen gentemot 'den aktiva medborgaren' och dennes förhållande till 'det offentliga' synliggörs särskilt väl i *Egenmakt: Att återerövra vardagen*, ett av Storstadskommitténs delbetänkanden. Där heter det: 'Så länge lösningarna konstrueras av "någon annan" blir medborgaren kontrollerad. Det ligger i sakens natur. När medborgaren tillåts/återerövrar initiativet uppnås egenmakt' (SOU 1996: 177, s. 89). Inte minst de närmanden som socialdemokratin på senare tid har gjort mot Tony Blair och hans 'förnyelse' av det brittiska Labour-partiet (Dahlstedt, 1999), antyder en sådan ideologisk förskjutning i riktning mot ökat medborgerligt ansvar och minskade statsinterventioner. Demokratiminister Britta Lejon (1999) betonar exempelvis att det behövs ett 'perspektivbyte inom demokratidebatten' som i högre grad ställer 'medborgarens berättigade krav på mer makt över vardagen och över politikens utformning i centrum'. En stark föreställning idag är dessutom

att medborgares delaktighet i demokratiska processer är en förutsättning för 'social förnyelse'. 'Utan de boendes aktiva medverkan kan vi bara åstadkomma ytliga förändringar', skriver den tidigare integrationsministern Ulrica Messing i en debattartikel (2000). Detta tycks särskilt gälla så kallat 'invandrartäta' och i övrigt socialt 'utsatta' bostadsområden. Åtskilliga offentliga utredningar betonar idag vikten av medborgerligt deltagande för att åstadkomma lokal utveckling och för att bryta mot tendenser till segregation och marginalisering. Därmed konvergerar flera idag tongivande politiska diskurser i sin syn på deltagande, inflytande och demokrati, inte minst den kommunalpolitiska, den storstadspolitiska och den integrationspolitiska (Dahlstedt 1998).

Styrning genom moral

Dessa politiska försök till att uppmuntra till mobilisering 'underifrån' och därmed få medborgarna att ta sitt ansvar som medborgare kan, utifrån ett teoretiskt perspektiv inspirerat av Michel Foucault, betraktas som en konstruktion av bestämda 'politiska subjekt'. De kan förstås som en specifik uppsättning av strategier för maktutövande med uppgift att styra medborgarna genom moral, genom att stärka deras individuella autonomi och delaktighet. Här presenteras kort vad ett sådant teoretiskt perspektiv kan innebära för frågor om demokrati, mobilisering och civilt samhälle.

Michel Foucault analyserade förhållanden mellan makt och kunskap och beskrev hur disciplinering och kontroll har ägt rum vid olika historiska skeden. Tudelningar mellan *normalitet* och *avvikelse*, och följaktligen också kategorier som 'galenskap', 'sexualitet' och 'kriminalitet', måste, enligt honom, betraktas som sociala konstruktioner, ständigt skiftande efter historiska förutsättningar och institutionella ramar (Foucault, 1980a/b/87). Dessa kategorier bildar, menade han, de ramar inom vilka det under en viss epok är 'möjligt att tänka och tala'. De ingår i den tidens *regimes of truth* (Foucault, 1980b). Utgångspunkten är alltså att det som 'finns' i något avseende är diskursivt konstruerat.² 'Tingen eller fenomenen är inte i besittning av en given betydelse, knappast heller av en ursprunglig och förutbestämd mening, utan är oavbrutet utsatta för omtolkningar och omkodningar i kraft av olika vetenskapliga val av begrepp, teorier och föreställningar' (Hultqvist & Petersson, 1995: 27).

I sina sista arbeten talade Foucault i termer av politiska teknologier och rationaliteter (Foucault, 1991). Utgångspunkten var då att skilda *regimes of truth* ingår i mer omfattande politiska projekt, en slags 'anatomisk politik för människokroppen' (Foucault, 1980a: 177). Siktet är i dessa politiska projekt inställt på att styra samhället genom att forma medborgarnas sinnen och kroppar, att i grunden skapa 'nyttiga individer' (Foucault, 1987: 246). Detta slags projekt fångade Foucault (1991) i begreppet *governmentality*. Begreppet består av termerna *govern* – att styra – och av *mentality* – föreställningar eller mentalitet. Med denna konstellation ville han sätta fokus på hur makten griper in i våra sinnen och kroppar, hur den gestaltar det vi tänker och gör. Samhällsstyrning och praktiker av under- och överordning äger rum, menade Foucault, genom

medborgarna och deras egna identiteter. Den upprättar dikotomier och tudelningar, konstruerar objekt och formar medborgarnas kroppar. Enligt Nikolas Rose är därför våra specifika 'föreställningar om oss själva som bestämda personer... produkten av en uppsättning mänskliga teknologier som har sätten att vara som sitt objekt' (Rose, 1996: 132, e.ö.).

Styrning är däremot varken systematisk eller centrerad i vissa strategiska punkter, till exempel i avskärmade 'statsapparater', vilket tidigare, mer traditionella perspektiv på stat, politik och makt låtit påskina (Pringle & Watson, 1992). De är snarare diffust spridda i samhället, praktiserade av och genom löst sammansatta nätverk eller organisationer, av yrkesutövare, och den sprids inte minst enskilda medborgare emellan (Foucault, 1987).

Flera teoretiker hävdar i denna foucauldianska anda att försök till att beskriva och att uppmuntra till mobilisering 'underifrån', ett stärkt 'civilt samhälle' och ökad lokal delaktighet, i sig kan ses som en konstruktion av bestämda enheter och 'politiska subjekt'. Den form av samhällsstyrning som sätter individens frihet och medborgerlig delaktighet i fokus förutsätter nämligen, betonar Petersson, 'en aktiv referent, som ser sig själv som "mobiliseringsbar" och som utan motstånd sätter sig själv i centrum' (Petersson, 1997: 92).

Den idag allt mer framträdande diskussionen om betydelsen av ett stärkt civilt samhälle kan därför analyseras som en särskild *regime of truth* eller, som Rose (1999) uttrycker det, som en slags 'styrning genom gemenskap'. Denna styrning verkar, menar Rose, via praktiker som konstruerar och samtidigt styr enskilda medborgare inom bestämda moraliska gemenskaper. Medborgaren framställs genom denna styrning som en 'moralisk varelse', med specifika kontaktytor, nätverk och skyldigheter gentemot sin sociala omgivning.

I liberala demokratier kan vi med andra ord tala om förekomsten av en bestämd uppsättning medborgarskapsteknologier. De politiska rationaliteter som där råder går i allt väsentligt ut på att styra medborgarna genom att stärka deras individuella autonomi och delaktighet. Den har i någon mening siktet inställt på att 'hjälpa folk att hjälpa sig själva' (Cruikshank, 1999: 4, e.ö.). I denna liberala form av styrningsrationalitet är därför, understryker Rose, 'förpliktelsen att fostra de självorganiserande marknadskrafterna, medborgarna och det civila samhället, vilka...[betraktas] som naturliga sfärer med egna karakteristika och vars välbefinnande den goda politiska styrningen [skall] tillgodose' (Rose, 1995: 49).

De sätt på vilka medborgaren där karakteriseras diskursivt formerar automatiskt ett särskilt medborgarskapsideal. Det gör samtidigt att 'diskurser om demokratiskt medborgarskap formar de sätt på vilka det är möjligt att vara medborgare...' (Cruikshank, 1999: 24, e.ö.). Detta innebär, således, att makten över medborgarna ingalunda upphävs, oavsett vilka former av självstyre och frihet som föreslås inom det så kallade civilt samhället (Burchell, 1991: 145). Välmenande politiska ambitioner att mobilisera och engagera medborgare till att 'ta sitt ansvar' och bli delaktiga i samhällslivet, denna 'the will to empower', kan också den ses som en del av maktens teknologier. Den söker, närmare bestämt, lösningar på diverse samhälleliga 'problem' genom att styra medbor-

garens vardagsliv på nya sätt, snarare än att en gång för alla 'frigöra' medborgaren från den förtryckande maktens grepp (Cruikshank, 1999: 123).

Rose hävdar att en 'styrning genom gemenskap' i någon mening 'rättfärdigar sig själv med hänvisning till något naturligt, etablerat, uppenbart, obestridligt: arbetsdygder, familjens betydelse, behovet av individuellt ansvar...' (Rose, 1999: 192, e.ö.). En viktig anledning till att diskurser om civilsamhället och dess moraliska gemenskaper fungerar och låter sig appliceras i en rad olika sammanhang skulle därmed vara just att civilsamhället i sig självt förefaller vara en naturlig och självklar social ordning.

I dagens ideologiska kontext, där det allt mer talas om nödvändigheten av lokal förankring, 'underifrånperspektiv', delaktighet, självständighet, ansvar, gemenskap, decentralisering, brukarinflytande och dialog, har dessutom diskussionen kring civilsamhället och dess förhållande till statsmakten blivit allt hetare. Såväl svenska som internationella försök att begreppsliggöra ett tänkt civilt samhälle har, tämligen oreflekterat, tenderat att essentialisera och konstruera 'naturliga', 'civilsamhälleliga' gemenskaper och nätverk. I det följande skall några konkreta exempel på en sådan tendens ges.

Diskurser om civilt samhälle

Det finns idag flera, parallella diskurser om civilt samhälle. En tudelning som förenar flera av dessa diskurser är däremot den som vanligen görs mellan de olika 'sfärerna' stat, marknad och civilsamhälle. Var och en av dessa sfärer har, föreställer man sig, sin bestämda särprägel, sina specifika essenser. Civilsamhället framställs i många sammanhang som en autonom sfär där frihet, frivillighet och fredlighet utgör 'naturliga' drag. Charles Westin (1999), exempelvis, betraktar enligt denna tankelogik '[b]rottsligheten med rasistiska förtecken' som ett 'allvarligt och växande hot mot det civila samhället'. En tämligen typisk karakterisering av civilsamhället kan så se ut på detta sätt: 'Ett starkt civilsamhälle är synonymt med konsensus och utvecklad emotionell gemenskap, knuten kring täta nätverk av interpersonella lojaliteter, förpliktelser, solidariteter' (Sztompka, 1998: 193, e.ö.). I en annan typisk formulering ges följande beskrivning av civilsamhället: 'Ett civilt samhälle är ett samhälle med medborgare som har rättigheter, som accepterar plikter och uppför sig på ett hövligt och civiliserat sätt gentemot varandra' (Dahrendorf, 1999: 106).

Jean Comaroff och John L. Comaroff (2000) har framfört tanken att idén om civilsamhället kan förstås som del av den specifika 'nyliberala kultur' som tagit form i eran av global kapitalism. I den omvandling som idag sker av allt från produktion, arbete och teknologi till nationalstat, familj, identitet och gemenskap (Castells, 1998), erbjuder idén om civilsamhället en bekväm tanke-ram. Styrkan hos denna idé, att den i tider av osäkerhet och snabb förändring tycks erbjuda en 'meningsfull tillvaro', förstärks dessutom, menar Comaroff och Comaroff (2000), ju mindre substans den har. Civilsamhället tycks då erbjuda en lösning för alla politiska läger, på alla upptänkliga, upplevda 'problem', även om begreppet har fått en tydligt antistatlig prägel.

Civilsamhället konfronteras vanligen mot statsmakten. Enligt en många gånger implicit, normativ föreställning bör civilsamhället begränsa och *ta över* bestämda statliga funktioner. Ernest Gellner (1994) väljer till och med att definiera civilsamhället som den sfär av organisationer som balanserar statsmaktens maktutövande. I den normativa dimensionen av diskursen om civilsamhället kopplas civilsamhället *per definition* samman med demokrati i dess liberala tappning. Ett starkt civilsamhälle antas här gå hand i hand med en 'fungerande demokrati' (Putnam, 1996). När medborgare engagerar sig i gemensamma angelägenheter skapar de, sådan är tanken, successivt tolerans, förståelse och ömsesidighet. Deltagande i civilsamhälleliga nätverk har i sig, menar Robert D. Putnam, en slags 'civiliserande' inverkan (Putnam, 1996/2000). Deltagandet skapar så det Putnam kallar 'socialt kapital', vilket 'närmast syfta[r] på de strukturer som genom nätverk, normer och social tillit underlättar människors samarbete för att uppnå ömsesidigt utbyte' (Putnam, 1995: 18). Eftersom civilsamhälle och socialt kapital därmed betraktas som den liberala demokratis undervegetation antas denna fria sfär många gånger vara en nyckel till demokratisering av stater i övergång från krig och diktatur, som en slags 'buffertzon' mot en ond och odemokratisk statsmakt (Van Rooy & Robinson, 1998).

En annan i detta sammanhang vanlig föreställning är att välfärdsstaten skulle ha trängt undan tidigare existerande, 'naturliga' gemenskaper och civilsamhälleliga nätverk. Enligt ett komunitärt perspektiv har det nämligen existerat ett 'naturligt' medborgarskap, där medborgare i lokala 'småsamhällen' har väglett av gemensamma dygder och ett 'gemensamt bästa'. Idag återstår däremot, hävdas det, blott en blek skugga av denna autentiska sociala ordning (Arvidsson & Berntson, 1980; Arvidsson, *et al.* 1994). Argumentet om ett starkt civilsamhälle handlar därmed om att återuppväcka en slumrande och autentisk frihet.

Till de i Sverige starkaste förespråkarna för tanken på ett starkt civilsamhälle hör Hans L. Zetterberg (1995), Thomas Gür (1995), Håkan Arvidsson, Lennart Berntson och Lars Dencik (1994), samtliga debattörer och forskare knutna till moderaterna och näringslivets *think tank* Timbro. Det är här talande att Zetterberg ledde den moderata framtidsgrupp som 1990 gav ut idéskriften *Idéer för vår framtid* (Moderata Samlingspartiet, 1990), där idén om civilsamhället blev centralt när det gällde att distansera sig från välfärdsstaten och 'politisera' det omgivande samhället. Där fastslogs bland annat att 'det viktigaste sociala svaret åvilar det så kallade civila samhällets frivilliga gruppbildningar' (s. 54).

I socialistisk tanketradition har civilsamhället traditionellt betraktats som tudelat av konflikter, inte minst längs klass- och könsgränser. En skarp kritik har här varit att talet om civilsamhället som en samling nätverk av gemenskap och engagemang tenderar att överskugga dessa verkliga, och inte sällan skarpa, konflikter som genomsyrar civilsamhället (Foley & Edwards, 1996). Teoretiker har särskilt betonat den negativa inverkan som marknadens ojämlika relationsmönster har på relationer inom civilsamhället. Distinktionen mellan stat och civilsamhälle har dock även i socialistisk tanketradition riktat ett särskilt fokus på faran av statliga former av maktkoncentration och förtryck (Wood,

1995). Vissa debattörer har dock dragit slutsatsen att civilsamhället blott är ett retoriskt grepp, som används av olika högerkrafter med ambition att rusta ner välfärd, öka ojämlikhet och omöjliggöra demokratiskt ansvarsutkrävande (Greider, 1998). I Anthony Giddens *Tredje vägen* (1999), en programskrift för 'förnyelsen av socialdemokratin', fastslås däremot följande:

Det civila samhällets tillbakagång är reell och klart urskiljbar inom många sektorer av det moderna samhället, inte bara ett påhitt av konservativa politiker. Den kan urskiljas i den urgröpning av solidaritetskänslan som är uppenbar i vissa lokala samhällen och urbana grannskapsgemenskaper, i den höga brottsligheten och i upplösningen av äktenskap och familjer (Giddens, 1999: 88).

Detta sätt att beskriva moraliskt förfall i 'lokala samhällen' och en påstådd 'urgröpning' av gemensamma, medborgerliga dygder, liknar i allt väsentligt den slags komunitära ansats som ovan skisserades. Jürgen Habermas (1987) menar, i ungefär samma anda, att det har ägt rum en vad han kallar 'kolonisering av livsvärlden' som en naturlig ordning av dialog och samförstånd. Den har, som han ser det, allt mer underordnats av marknadens och statens makt-sfärer. I Habermas' mening består den civilsamhälleliga sfären av de nätverk av organisationer som artikulerar problemlösande diskurser på den offentliga dagordningen. Dessa diskurser har, föreställer han sig, en egalitär utformning (Habermas, 1996).

I åtskilliga socialistiskt orienterade perspektiv har oppositionen mot det kommunistiska centralstyret i Östeuropa tjänat som såväl en modell som en viktig inspirationskälla för argumentet om ett stärkt civilsamhälle. Tanken på att den allsmäktiga kommunistiska statsmakten skulle bekämpas har, mer eller mindre oreflekterat, överförts på situationen i liberala demokratier. Statsmakten skall således även där hålla sig borta från det den inte har med att göra, nämligen det som hör civilsamhället till (Keane, 1988). Ett grundläggande antagande är i detta sammanhang att den enskilde individens frihet och välfärd tjänas bäst av att så många av samhällets frågor som möjligt, *de facto* handhas av frivilliga och självstyrande organisationer. Olika samhällsgrupper skall tillåtas bygga 'sina egna sociala världar' inom civilsamhällets ramar, bortom statsmakten (Hirst, 1994: 13, e.ö.).

Trots skiljaktigheter mellan olika diskurser om civilt samhälle finns det ändå vissa drag som förenar dem. Civilsamhället föreställs vanligen som en särskild samhällssfär, med vissa 'naturliga' logiker och karaktärsdrag, bland andra dialog, engagemang, frivillighet och samförstånd. I den mån det talas om avvikelser från dialog och samförstånd tenderar de att betraktas som avsteg från en 'normal' social ordning. Det paradoxala i denna slags 'dygdens politik' består dock, konstaterar Rose, av att det som är tänkt att väga upp mot 'det offentliga', det vill säga civilsamhälleliga gemenskaper och deras moraliska och politiska subjekt, i grunden måste etableras genom diverse offentliga insatser (Rose, 1999: 170).

Gemensamt för åtskilliga ansatser är dessutom en tanke om att det finns gränser mellan de olika sfärerna som helst inte bör korsas. Däremot bör civilsamhället, enligt en dominerande normativ föreställning, stärkas gentemot en centraliserad och disciplinär statsmakt. Den tudelning mellan stat och civil-

samhälle samt den begränsade statsmakt som bildar startpunkt för liberaldemokratisk teori, tycks också tjäna som utgångspunkt för ansatser som verkar i en socialistisk tanketradition (Baker, 1998). På så sätt riskerar kapitalismen, även där, att reduceras till en särskild sfär i samhället, nämligen till marknaden. I övriga sfärer är däremot lika villkor, frihet och demokrati rådande principer (Wood, 1995).

En sådan, definitiv koppling mellan civilsamhälle och demokrati är högst problematisk. Jeffrey Alexander är en av de som noterar att 'det finns ingen diskurs om civilsamhället som inte delar in världen i de som förtjänar och de som inte förtjänar att inkluderas' (Alexander, 1998: 98, e.ö.). I denna diskurs definierar vi, 'de goda', alltså oss själva gentemot de Andra, 'de onda'. Den diskurs som kopplar samman civilt samhälle med demokrati tjänar därmed som grund för utestängning och/eller disciplinering samt assimilering av de som, av någon anledning, har definierats som inhumana, ociviliserade och odemokratiska. Denna det civila samhällets logik av inklusion genom utestängning beskriver Alexander i följande ordalag:

Demokratidiskursen postulerar, således, följande egenskaper som självklara: aktivitet, autonomi, rationalitet, förnuft, lugn, kontroll, realism och sundhet. (...) Om aktörer är passiva och beroende, irrationella och hysteriska, hetsiga, passionerade, orealistiska, eller galna, kan de inte erbjuda demokratins frihet (Alexander, 1998: 99, e.ö.).

Eftersom diskurser om det civila samhället vanligen framställer gemensamma dygder, normer och delaktighet som dess bärande karaktärsdrag, normaliseras dessa värden samtidigt som exempelvis de passiva eller icke-deltagande positioneras som avvikande och icke-skolade i demokratiskt tänkande (Keränen, 1998). Tanken på enhetliga och sammanhängande normer är, har det dessutom visat sig, särskilt problematisk med avseende på mångkulturalism och etniska relationer (Young, 2000). Eftersom dessa normer fungerar normaliserande tenderar de att stigmatisera särskilda etniska, kulturella och religiösa tillhörigheter och att definiera dessa delar av befolkningen som definitiva Främlingar. Ironin hos diskursen om civilsamhället är därför, poängterar Alexander (1998), att diskursen om förtryck ligger implicit i själva diskursen om frihet.

Civilsamhälle och delaktighet i Demokratiutredningen

Sedan slutet av nittioalet har allt fler debattörer bekymrat talat om 'demokratins kris'. 1997 konstaterade exempelvis den politiske journalisten Björn Elmbrant (1997) att 'demokratin har kommit lite på mellis'. Han föreslog då den sittande (s)-regeringen att tillsätta en särskild demokratiberedning med ansvar för att utreda tillståndet i den svenska demokratin och att föreslå åtgärder för att hantera det demokratiska underskott som han då tyckte sig kunna lokalisera. Bilden av de allt större 'problemen' i svensk demokrati skisserades på följande sätt i en debattartikel författad av bland andra Bengt Göransson (s), DUs ordförande:

DEMOKRATIN HAR FIENDER. Den har också många vänner som inte ser hoten. Valdeltagandet minskar. Partierna tappar medlemmar. Allt färre är beredda att ta på sig politiska och fackliga uppdrag. Odemokratiska organisationer framträder öppet. Våldet och hoten blir allt grövre. Klassklyftorna och segregationen i det svenska samhället har ökat (Arbestål, *et al.* 2000).

I september 1997 valde regeringen att tillsätta en parlamentarisk kommitté för att, som det formulerades i direktivet, 'belysa de nya förutsättningar, problem och möjligheter som det svenska folkstyret möter inför 2000-talet' (Dir. 1997: 101). Den uppsättning av volymer som DU kom att producera spänner över ett brett fält av demokratirelaterade frågor, däribland politiska utmaningar som globalisering, lobbning, EU-integration, civilt samhälle, IT och medialisering, samt frågor om politisk representation och valdeltagande. När det gäller DU konstruerar den i sitt slutbetänkande, *En uthållig demokrati! Politik och folkstyrelse på 2000-talet* (SOU 2000: 1), en särskild bild av den 'demokratiska medborgaren', av det civila samhällets verkliga karaktärsdrag samt av de relationer som civilsamhället skall ha till det 'offentliga'. Denna bild speglar pågående skifte från samhällsstyrning till självreglering, från en statscentrerad regim, med fokus på statligt, samhälleligt ansvar, till en regim med större fokus på individuella initiativ och ansvarstagande. Slutbetänkandet tillmäter civilsamhället en demokratisk essens *per se*, vilket inte minst syns av det faktum att den tillägnade frågan om det civila samhället tre särskilda skrifter: forskarvolymen *Civilsamhället* (SOU 1999: 84) samt de båda småskrifterna *Etik och demokratisk statskonst* (SOU 1999: 13) och *Civilsamhället som demokratins arena* (SOU 1999: 112). I skriften *Etik och demokratisk statskonst* (SOU 1999: 13) lyfter Hans L. Zetterberg fram civilsamhället som den sfär i samhället som specifikt är genomsyrad av 'moral, sanning, skönhet och det gudomliga i tillvaron'. I denna skrift tänker han sig att civilsamhället karakteriseras av följande medborgerliga dygder och moraliska principer: 'Var sällskaplig', 'dra dig inte undan', 'ta ansvar för de dina', 'älska dina närmaste som dig själv', 'utveckla dig själv, utveckla andra', 'hedra dina föräldrar', 'ljug inte', 'stjäl inte' samt 'döda inte'.

Även om Zetterbergs skrift inte omedelbart kan sägas representera utredningens officiella hållning genomsyrar dess förhållningssätt ändå i stora drag det perspektiv som slutbetänkandet linjerar, såväl på demokrati som på civilsamhälle. En basal utgångspunkt i slutbetänkandet är framför allt att demokrati måste förstås som en specifik 'moralisk' ordning. Robert D. Putnam (1996) och hans tankar om socialt kapital och medborgaranda tjäna i detta sammanhang som en särskilt central utgångspunkt. I en nyckelpassage fastslår utredningen exempelvis att 'ett demokratiskt styrelseskick förutsätter att en medborgaranda av ömsesidig respekt och tillit hålls vid liv i familjen, på arbetsplatserna, i förskola och skola, i civilsamhället och naturligtvis också i politiken' (SOU 2000: 1, s. 15).

I en annan passage, där resonemanget är märkbart kommittärt präglad, positionerar sig utredningen gentemot en tolkning av demokrati i utpräglat individualistiska termer: 'Du bör alltid handla så att den sociala gemenskapens bästa skyddas och främjas' (s. 19). En läsning av DU aktualiserar vad Rose (1999) har pekat på som det paradoxala hos 'dygdens politik', nämligen att det som är tänkt att väga upp 'det offentliga', det vill säga civilsamhälleliga ge-

menskaper och deras moraliska subjekt, i grunden måste etableras genom diverse offentliga insatser. I en beskrivning av det 'demokratiska sinnelaget' pekar man samtidigt på det komplexa förhållandet mellan dygder och medvetna politiska åtgärder. 'Demokrati är den livsstil, den livsform eller det sinnelag som både utgör en förutsättning och är ett resultat av det medvetet utformade och levande styrelsesättet' (SOU 2000: 1, s. 33). Å ena sidan är en specifik 'livsform', enligt utredningen, en förutsättning för demokrati, men å andra sidan är denna 'livsform' resultatet av medvetna politiska insatser.

Liksom bland andra Robert D. Putnam (1996), vidhåller DU att medborgares deltagande i civilsamhälleliga nätverk har en slags 'civiliserande' inverkan på de enskilda medborgarna. När de engagerar sig i gemensamma angelägenheter skapar de, sådan är tanken, successivt tolerans, förståelse och ömsesidighet. I de avsnitt där DU tydliggör sitt teoretiska perspektiv på denna deltagandets 'moraliska dynamik' kan vi särskilt iakta hur medborgarna konstrueras som speciella 'moraliska subjekt'. Utredningen karakteriserar i dessa avsnitt demokratins minsta och mest centrala beståndsdel, 'den aktiva medborgaren'. I samma diskursiva handvändning konstrueras däremot också *baksidan* av denna demokratins minsta och mest centrala beståndsdel, 'den passiva medborgaren', snarast som en slags demokratisk defekt eller en belastning (se Rothstein, 2000).

Genom att delta utvecklar medborgarna fundamentala kvaliteter i samhället. Ömsesidigt respekterande medborgare genererar ett stort humant och socialt kapital som alla sfärer i samhället har glädje och nytta av. Den som inte får motsvarande träning i att skapa tillit genom att vara tolerant mot oliktankande, går miste om skolning och förädling av sina mer primitiva instinkter. Den som övar sig i samarbete, kritik och tolerans blir en tillgång för både sig själv och samhället, för såväl den privata som den offentliga sfären (SOU 2000: 1, s. 33).

I denna sekvens möter vi den distinktion som Alexander (1998) diskuterat, den mellan vi, 'demokraterna', och de Andra, de som ännu inte skolats i demokratiskt tänkande. Här formulerar utredningen en vad som skulle kunna kallas demokratins anatomi. Den föreskriver ett specifikt medborgarskapsideal, ett särskilt sätt att vara och bete sig som 'demokratisk medborgare'. Utredningens uppfattning är, följaktligen, att 'den svenska folkstyrelsen fortsatt ska sträva efter ett högt valdeltagande' (SOU 2000: 1, s. 178). Ordvalet, att deltagandet 'skolar' och 'förädlar' medborgarens 'primitiva instinkter', för närmast tankarna till uppfostringsidealet hos 1700-talsfilosofen Jean Jacques Rousseau eller till Foucault, när han skriver om teknologier för självreglering eller om disciplinering av medborgarna. Utredningens sätt att förhålla sig till ett demokratiskt medborgarskapsideal kan nämligen, i någon mening, ses som ett sätt att konstruera och disciplinera medborgarna till att bli del av kategorin 'vi demokrater', precis såsom Foucault tänker sig:

Disciplinen fungerar mer och mer som en teknik för att framställa nyttiga individer. [...] Vårt samhälle är inte skådespelets samhälle utan övervakningens; under bildernas yta pågår en djupgående påverkan av kropparna; bakom den väldiga abstraktion som utbytena utgör, fortskrider en minutios och konkret dressyr av de nyttiga krafterna... individen fabriceras omsorgsfullt, i enlighet med en hel krafternas och kropparnas taktik (Foucault, 1987: 246/253).

Det noteras visserligen på olika ställen i utredningen att tilltagande icke-deltagande, i bland annat val och politiska partier, kan vara ett uttryck för utbredd politikerskepticism och ett öppet motstånd. Men icke-deltagandet görs även i andra sammanhang problematiskt i sig (se Rothstein, 2000). I en passage beskrivs det sjunkande valdeltagandet som ett fundamentalt demokratiskt problem. 'Med ett fortsatt sjunkande valdeltagande finns risk för att legitimiteten i det offentliga beslutsfattandet sjunker och att välfärdsstatens förankring inte längre framgångsrikt kan upprätthållas' (SOU 2000: 1, s. 178). DU:s allmänna hållning i frågan om deltagande tydliggörs särskilt i en intervju med DU-ordföranden Bengt Göransson. Där bemöter han på den kritik som framförts mot utredningen och då särskilt att den inte tar hänsyn till de som inte deltar:

De säger att vi inte tar hänsyn till dem som inte vill delta – och att de som hellre vill spela bowling eller inte har någon förmåga att delta därmed inte får något inflytande. Då svarar jag: Ja, vi premierar de aktiva. Det gör vi i förvisningen att aktiva människor alltid drar andra med sig (SSR-tidningen, 14/2000: 8).

Tomas Hammar har, bland andra, poängterat att svensk 'politisk kultur' sedan länge har kännetecknats av starka normer om att valdeltagande är en medborgerlig skyldighet, rent av en plikt. Det har därför, menar han, utvecklats ett starkt 'gruppsyck' kring just valdeltagandet (SOU 1984: 12). Även i DU hänvisas det till detta slags 'gruppsyck'. I diskussionen om den betydelsen som medborgerligt deltagande sägs ha för en fungerande demokrati skriver utredningen: 'Ett motiv för att rösta är otvivelaktigt att medborgare upplever att deltagandet är en plikt eller skyldighet – ytterst en handling som är nödvändig för att demokratin ska kunna fungera'. Vidare inflikas det: 'Denna norm är en del av den politiska kulturen i ett samhälle och förs idealt sett vidare från en generation till en annan' (SOU 2000: 1, s. 179).

Vad både Hammar och DU berör är en specifik demokratisk styrningsrationalitet kopplad till en serie politiska teknologier med ambitionen att styra samhället genom medborgarna och deras mentaliteter (jfr Rose, 1999). De normer som betonar vikten av att delta och därmed göra sin plikt som medborgare har, genom olika 'subtila tvångsmetoder' (Foucault, 1987: 244), i allt väsentligt fungerat som en slags teknologier för självreglering eller, som Foucault så träffande har uttryckt det, som en 'teknik för att framställa nyttiga individer' (s. 246). Med 'nyttig' avses i detta sammanhang en samhällsmedborgare som är politiskt delaktig. DU pekar samtidigt på att dessa 'demokratiska' normer allt mer är på väg att luckras upp i dagens samhälle vilket, skriver man, delvis skulle kunna förklara den så påtagliga trenden av sjunkande valdeltagande. 'När...röstningsnormen försvagas försämras allvarligt förutsättningarna för valdeltagandet' (SOU 2000: 1, s. 182).

Ett annat genomgående tema i slutbetänkandet är tanken om att civilsamhället bör stärkas gentemot en allt för centraliserad och disciplinär välfärdsstat. Statsmakten bör hålla sig borta från det den inte har med att göra, nämligen det som underförstås hör till civilsamhället. Utredningen drar således upp nya gränser för ansvar i de olika sfärerna stat och civilt samhälle. Ett implicit, normativt antagande är i detta sammanhang att den enskilde individens frihet tjänas bäst av att så många av samhällets frågor som möjligt handhas av frivil-

liga och självstyrande sammanslutningar och organisationer. I en kommentar fastslår DU följande.

Medborgarna måste ges autonomi för att var för sig och i olika slag av gemensam självförvaltning i största möjliga utsträckning själva ordna sina liv. Den offentliga maktutövningen får inte klä av medborgarna denna vilja att ha kontroll över och ta ansvar för sina liv. Oavsiktligt kan detta dessvärre bli följden om stat och kommun övertar, inlemmar eller alltför okänsligt försöker styra verksamheter som medborgare själva initierar eller organiserar (SOU 2000: 1, s. 20).

Stat och civilt samhälle framställs i denna kommentar snarast som varandras motsatser. Medan det civila samhället porträtteras som en specifik frizon, framställs staten, på samma sätt, som en avskärmad enhet i sig. Det framgår av citatet klart att statsmakten, enligt DU:s uppfattning, inom denna sfär helst inte bör inkräkta på medborgarnas egna angelägenheter. DU drar här upp en gräns, om än implicit, mellan 'politik' och 'icke-politik', en vanlig retorisk strategi hos diverse hegemoniska projekt. Den antistatliga hållning som präglar resonemanget avslöjas inte minst av utredningens särskilda ordval för att beteckna stat respektive civilsamhälle. I kommentaren ovan beskrivs staten i entydigt negativa ordalag. Det fastslås bland annat: Staten 'får inte klä av' medborgarna sitt ansvar. Det konstateras vidare att staten idag 'övertar' och 'inlemmar' samt att den 'okänsligt' tenderar att 'styra' diverse medborgerliga initiativ. Civilsamhället benämns däremot i samma avsnitt som den sfär där 'självförvaltning' och 'vilja att ha kontroll över och ta ansvar' bör vara genomgående drag. Utredningen markerar dessutom tydligt att denna sfär 'måste', som man uttrycker det, 'ges autonomi' och att medborgarna 'i största möjliga utsträckning' skall lämnas ifred för att 'själva ordna sina liv'.

Samma typ av tankefigur återkommer i flera olika sammanhang. I ett principiellt ställningstagande till den ideala relationen mellan stat och individ, konstruerar utredningen, direkt i anslutning till föregående kommentar, en given kärna hos vad som skulle kunna kallas det 'demokratiska subjektet'.

Man kan aldrig befria människan från hennes självansvar. Varje människa måste känna ansvar för fler än sig själv. I princip måste därför varje tecken på att medborgare själva vill ta ansvar hälsas positivt. Varje tecken på att den offentliga makten önskar kontrollera det civila samhället måste bedömas kritiskt (s. 20).

Den enskilde individens 'sanna natur', såsom den här konstrueras, består således av en medborgerlig strävan efter, som det heter, 'självansvar'. 'Varje människa måste känna ansvar' och detta ansvar 'kan aldrig' inskränkas. Den enskilde medborgaren, snarare än kollektivet eller samhället, ställs i politikens centrum. Medborgaren står däremot aldrig, såsom i ett nyliberalt utopia, isolerad från andra, utan denne är alltid knuten till en bestämd moralisk gemenskap. Ett fritt civilsamhälle och enskilda medborgares fria initiativkraft framställs här som demokratiskt självändamål. Därför måste 'varje tecken' på att 'ta ansvar' följaktligen 'hälsas positivt'. Statsmakten beskrivs, återigen, i starkt markerade och negativt laddade ordalag. Det klargörs att 'varje tecken', från statens sida, till att 'kontrollera' civilsamhället 'måste bedömas kritiskt'. Det 'offentliga' får, därmed, ingalunda gripa in. Detta sätt att framställa statliga insatser på har tydliga paralleller till både en kommunitär kritik och den kritik som bland andra Habermas har riktat mot statens 'kolonisering' av civilsamhälleliga gemenskaper. Denna statskritiska hållning lyser inte minst igenom när

man i en kort exposé över utvecklingen av den svenska välfärdsstaten konstaterar: 'nyttan sattes framför friheten' (s. 31).

I ett annat sammanhang fastslår DU att 'det är värdefullt att skapa förtroendefulla relationer mellan samhällets viktiga sfärer' (s. 44), det vill säga mellan statsmakt, marknad, civilsamhälle och familj (s. 34). Var och en av dessa sfärer har, poängterar utredningen, sina egna logiker, 'dygder' eller, om man så vill, bestämda värden. Återigen drar DU här upp en definitiv gräns mellan 'politik' och 'icke-politik'. Dessa sfärer kringgärdas nämligen av bestämda 'gränser' som staten måste respektera: 'I ett alltmer sammanflätat system måste de politiska ledarna respektera vissa gränser för att inte ödelägga de dygder och den dynamik av t.ex. empati, kreativitet och risktagande som andra system har att utveckla' (s. 44). Enligt en sådan uppfattning har alltså olika samhällssfärer sina egna, bestämda funktioner. Civilsamhället tycks här, tillsammans med familjen, ha till uppgift att förmedla och generera respekt och empati, medan marknaden har till uppgift att ta risker och generera välstånd. Detta gör, fortsätter utredningen, att 'politiken måste inse sina begränsningar och koncentrera sitt arbete på områden där dess värden och styrsystem är överlägsna marknadens, civilsamhällets och familjens' (*ibid.*). Den uppgift eller funktion som utredningen så ger 'politiken' består främst av att fastslå de 'långsiktiga spelreglerna för andra aktörer' (*ibid.*).

DU flätar i sitt huvudbetänkande samman idén om det civila samhället med såväl 'moral' som med 'demokrati', till en särskild retorisk figur. Det perspektiv på civilsamhället som formuleras sammanfaller på flera sätt med de diskurser som vanligen föreställer civilsamhället som en särskild, harmonisk samhällssfär. Denna sfär antas ha vissa 'naturliga' logiker och karaktärsdrag, bland andra engagemang och dialog, gemensamma dygder och normer. Inte minst för utredningen fram den vanligt förekommande tanken om att det existerar gränser mellan olika sfärer och att de helst inte bör korsas. Eftersom demokrati enligt utredningen bör ses som en specifik moralisk ordning blir ett stärkt civilsamhälle oundvikligen ett naturligt inslag i en ' fungerande demokrati'.

Samtidigt skriver däremot DU, något i förbigående, att det också inom civilsamhället existerar vissa ojämlikheter och konflikter. Denna kluvenhet i synen på civilsamhället, å ena sidan antas den ha vissa funktioner, men å andra sidan sågs den också bestå av något annat, synliggörs särskilt i följande passage.

Inom ramen för vad som kallas civilsamhälle – utanför marknad, stat och familj – kan vi tillkänna och förädla våra uppfattningar och synsätt. Men för att inte civilsamhället bara ska bli öar för likasinnade kring deras särskilda intressen måste vi skapa arenor där medborgarna från olika håll kan mötas och ställa frågor om gemenskapens premisser. Talet om civilsamhället får inte skymma att det också består av resursskillnader, intressekonflikter eller olika kulturer (s. 34).

Här lanserar DU, som en strategi för att vidga gränserna för den svenska samhällsgemenskapen, en styrningsrationalitet med fokus på att skapa och styra samhället genom bestämda 'arenor' och 'mötesplatser'. På dessa 'arenor' är det tänkt att medborgare i dialog med varandra successivt skall formera nya gemenskaper och lojaliteter. Denna slags *styrning genom dialog* bör inte minst ses mot bakgrund av det synsätt på demokrati som DU anammat, nämligen ett som betraktar 'demokrati som dialog' (se Rothstein, 1995). Demokratins och

dess 'moraliska ordning' antas här vara ett resultat av det 'demokratiska samtalet' medborgare emellan. Framställningen ovan ger dock upphov till en rad oklarheter och frågor. Varifrån stammar dessa konflikter, vad gäller 'resursskillnader, intressekonflikter eller olika kulturer'? Är de anomalier från en 'naturlig', civilsamhällelig ordning eller är de inneboende, strukturella drag i civilsamhället? Vad tänker utredningen göra åt dessa konflikter och ojämlikheter? Vad innebär dessa civilsamhälleliga drag för demokratin? Vad händer om dessa konflikter inte hanteras utan snarare, såsom DU föreslår, 'släpps fria' i ett 'stärkt civilsamhälle'?

Den perspektivförskjutning som kunnat skönjas i den tidigare Maktutredningen och andra föregående utredningar tycks i allt väsentligt fortsätta i och med DU. Skiftet från en statscentrerad regim, med fokus på statligt, samhällsligt ansvar, till en regim med större fokus på individuella initiativ och ansvarstagande, avspeglas särskilt i DU:s starka, diskursiva markeringar, exempelvis i dess skarpa kritik mot statlig centralisering och paternalism eller i de passager där DU öppet förespråkar ett överförande av ansvar från stat till individ, lokal- och civilsamhälle. Också en välvillig 'will to empower', av det slag som genomsyrar delar av DU, bildar ett diskursivt fält för vad som är möjligt att tänka, säga och följaktligen att göra (jfr Cruikshank, 1999). DU:s diskurs om civilt samhälle är att betrakta som en lansering av en politisk teknologi med ambitionen att styra medborgarnas vardagsliv på nya sätt, enligt nya sanningar. Därvidlag konstruerar utredningen vissa definitiva tudelningar mellan olika samhällssfärer, var och en med sina specifika essenser. Den framställer bilden av de 'moraliska subjekt' som bör ta sitt ansvar genom att delta i samhällslivet. Parallellt med att man konstaterar de demokratins problem som uppenbart ligger i tiden, konstruerar utredningens sanningspolitiska diskurs det civilsamhälleliga fält inför vilket man med sin hållning och sina förslag i stort abdikerar.

Demokrati genom civilt samhälle?

Det komplexa samspelet mellan statliga institutioner och civilsamhälleliga nätverk och sammanslutningar gör det i praktiken svårt att dra upp skarpa och definitiva avgränsningar mellan stat och civilsamhälle av det slag som DU gör i sitt slutbetänkande. På lokalt plan kan nämligen gränsöverskridande tendenser och relationer mellan de båda 'sfärerna' ständigt identifieras (Bunar & Dahlstedt, 2000). Den internationella såväl som den svenska diskussionen har många gånger betraktat civilsamhället som en från statsmakten autonom sfär av gemenskap och pluralism, i princip fri från mönster av makt och dominans. Som vi tidigare kunnat se har mycket av denna diskussion kännetecknats av en tämligen okritisk hållning till idén om civilt samhälle. Åtskilliga argument betonar en i civilsamhället spontan och fri samverkan mellan demokratiskt sinnade medborgare.

Antonio Gramsci (1971) visade exempelvis, tvärt emot denna idealiserade bild, att 'begreppet civilt samhälle absolut inte på något självklart sätt är förbundet med demokrati utan i lika hög grad kan förknippas med klassherravälde' (Demirovic, 1994: 23). Ett alternativt synsätt vore alltså att betrakta civil-

samhället som del av, som Stuart Hall uttrycker det, '[e]tt slagfält där inga slutgiltiga segrar nås utan där strategiska positioner alltid intas och förloras' (Hall, 1981: 233, e.ö.). På detta slagfält slåss allt från maffia-grupper, MC-gäng och nazistiska organisationer till arbetsgivarorganisationer och invandrarföreningar om herraväldet.

Ett starkt civilsamhälle kan, mot en sådan bakgrund, tänkas understödja auktoritära likväl som liberaldemokratiska regimer (Foley & Edwards, 1996). Sheri Berman (1997) visar exempelvis att den nationalsocialistiska regimen under Weimarrepubliken lyckades utnyttja existerande, vittförgrenade nätverk av organisationer för att på kort tid etablera breda, klassöverskridande koalitioner. Civilsamhället kan vara fritt och jämlikt, men det kan också vara förslavande och förtryckande. Inget är sant eller givet *per definition*. Någon hos civilsamhället given essens kan därför, som John Ehrenberg har noterat, inte identifieras:

Tvång, uteslutning och ojämlikhet kan konstituera ett civilt samhälle, likväl som självstyre, inklusion och frihet. Inget är rístat i sten eller per definition sant; ett "robust" civilt samhälle kan tjána alla slags intressen... (Ehrenberg, 1999: 249, e.ö.).

Vilken karaktär 'civilsamhället' har är avhängigt av rådande sociala, ekonomiska och politiska sammanhang (Foley & Edwards, 1996; Ehrenberg, 1999). I en 'kapitalistisk demokrati' (Miliband, 1982) som den svenska utgör utestängning, marginalisering och ojämlikhet, snarare än inklusion och samarbete, de *dominerande* spelreglerna inom civilsamhället, inte avvikelser från någon 'naturlig', demokratisk ordning (Wood, 1995). Civilsamhälleliga mönster avspeglar dessutom lokala förutsättningar (Bunar & Dahlstedt, 2000).

Den i mångt och mycket artificiella tudelningen mellan stat och civilsamhälle bör därför upplösas. En möjlig ansats vore då att betrakta alla slags institutioner, myndigheter och medborgarsammanslutningar som aktörer på ett fält, i Pierre Bourdieus (1977) mening. Denna utgångspunkt skulle göra en definitiv, politisk-teoretisk uppdelning mellan stat och civilsamhälle överflödigt och i sig underordnad. Fördelen med att på så sätt betrakta samtliga organisationer som deltagande aktörer på ett socialt fält är att i specifika relationer mellan aktörerna kunna åskådliggöra bland annat maktskillnader, myndigheters strategier för maktutövning och omsättningen av statliga ideologier i praktiken. Uppgiften blir här att närmare undersöka hur makt *praktiserar* i vardagliga interaktionsmönster, snarare än hur den statistiskt *ägs* av givna strukturer eller politiska apparater (se Foucault, 1980b).

En i detta sammanhang väsentlig iakttagelse är att samtliga aktörer har ojämlika utgångspunkter och förutsättningar i deras relationer till varandra. Varje aktör har i sin position på ett fält tillgång till en särskild uppsättning kapital; ekonomiskt, politiskt, socialt, kulturellt och symboliskt. Dessa förutsättningar sätter sin specifika prägel på aktörernas faktiska möjligheter att röra sig på fältet. Den betydelse vi ger den kamp som dagligen pågår på fältet, vår position på fältet eller vår tillgång till olika former av kapital konstrueras däremot genom diverse diskursiva praktiker (Bourdieu, 1977).

Detta innebär exempelvis att relationer mellan låt oss säga en lokal förvaltning och lokala invandrarföreningar vanligen antar starkt hierarkiska och klientistiska former (Ålund & Schierup, 1991). Förvaltningen, å ena sidan, är en sanktionerad maktapparat, med tillgång till såväl ekonomiskt, politiskt, socialt som symboliskt kapital. Föreningarna, å andra sidan, är splittrade, ekonomiskt beroende av förvaltningen och har ofta ett dåligt rykte. Denna många gånger ensidiga maktrelation är dock inte statisk utan dynamisk och föränderlig till sin karaktär.

Detta perspektiv på civilt samhälle har särskilda konsekvenser för den eviga frågan om demokrati och demokratisering. Denna fråga är ingalunda avgjord i och med de resultat och det perspektiv som DU formulerat. Trots att huvudsekreteraren, statsvetaren Erik Amná, i slutbetänkandet uttryckligen markerar att DU utgår från en deliberativt och deltagardemokratiskt orienterad demokratiuppfattning (SOU 2000: 1, s. 22f), har utredningen inte på allvar tagit till sig av den radikala kritik som deltagardemokratiska teoretiker riktat mot etablerade liberala demokratier (se Pateman, 1970). Det fundamentala ifrågasättande som dessa teoretiska ansatser gjort av tudelningen mellan 'politik' och 'icke-politik', lyser i DU med sin frånvaro.

Det är en öppen fråga vad DU:s förslag om fördjupad decentralisering och stärkt civilsamhälle egentligen kommer att innebära. Det finns redan idag tecken på att decentralisering på lokalt plan kan bli en täckmantel för reell centralisering (Jacobson, 1991; Dahlstedt, 1999). Inget är i detta sammanhang givet på förhand. Civilsamhällets 'verkliga' essens är varken 'sant' demokratisk eller 'sant' totalitär. Ett projekt som likt DU förlitar sig till att myndiggöra medborgare genom civilsamhället är alltid högst tvetydigt. Ett fritt civilsamhälle, med dess konfliktmönster och mönster av ojämlika villkor, riskerar att på sikt vidmakthålla och förstärka tendenser till polarisering och marginalisering (Dahlstedt, 2000). Samtliga medborgare har nämligen inte samma förutsättningar att hävda sig i den typ av dialog som DU förespråkar. I det ögonblick statsmakten 'drar sig tillbaks' till förmån för civilsamhället öppnas fältet upp för dess dominans- och maktrelationer och resursstarka grupper riskerar att ta för sig mer på resurssvaga gruppers bekostnad. En inte helt obefogad misstanke är därmed att, som statsvetarna Peter Esaiasson och Mikael Gilljam (2000) något cyniskt har uttryckt det, 'medborgare med gott om tid, engagemang och resurser kommer att få mer att säga till om i politiken än mer upptagna, oengagerade och resursfattiga medborgare'.

Baksidan av utredningens demokratiteoretiska utgångspunkter är således att talet om dialog och civilt samhälle överskuggar strukturella och fördelningspolitiska frågor, det vill säga frågor om hur samtliga medborgare på lika villkor skall kunna delta i samhällslivet (jfr Offe, 2000). I och med att utredningen anammat ett perspektiv på demokrati som 'moralisk ordning' har den betonat frågor om moral på bekostnad av frågor om ojämlikheter i makt och inflytande. Där DU kort antyder ojämlikheter och konflikter är analysen allt för bristfällig och förslag till konkreta initiativ i princip helt frånvarande. Det är exempelvis talande att DU uttryckligen förespråkar en 'demokratidefinition som inte tar ställning till beslutens innehåll' (SOU 2000: 1, s. 43). Visserligen konstaterar

utredningen, med hänseende till så kallade 'invandrare' att '[v]i måste aktivt verka för att inkludera dessa medborgare på alla samhällsområden; i arbetslivet, i politiken och i föreningslivet' (s. 230). Vad gäller konkreta förslag till åtgärder framstår DU däremot som tämligen intetsägande. Liksom den föregående Maktutredningen har DU i princip övergivit begreppet 'maktresurs' (jfr Olsson, 1991). Den samhällsmodell som DU tecknar har i allt väsentligt karaktären av en *formell* snarare än en *substantiell* demokrati.

DU markerar särskilt noggrant vad politik och statsmakt får göra respektive inte får göra. Vad marknaden eller familjen får och bör göra framgår däremot inte riktigt av framställningen i slutbetänkandet. Den fråga som reser sig är följaktligen om dessa sfärer, enligt DU, står utanför de demokratiska spelregler som diskuteras. Visserligen talas det i ett särskilt sammanhang diffust om att den putnamska 'medborgarandan' bör gälla även inom ramarna för familjen (SOU 2000: 1, s. 15), men utredningen tenderar ändå att falla tillbaka på en högst traditionell syn på familjen såsom självklar moralisk enhet, där 'naturliga' relationer råder mellan man och hustru samt mellan föräldrar och barn (se Pateman, 1988).

Dialog och civilt samhälle kan inte isoleras från resten av det samhälle som skall 'demokratiseras'. Visst sätter DU med talet om dialog, decentralisering och civilt samhälle fokus på flera angelägna demokratifrågor. Men kampen för demokrati måste ses som ett mer grundläggande, långtgående och långsiktigt hegemoniskt projekt (Dahlstedt, 2000). Utifrån ett sådant perspektiv kräver kampen för demokrati en reell reformering av det som vanligen kallas statsapparater, såväl som av civilsamhället och den ekonomiska makten (Ehrenberg, 1999). Det handlar mer bestämt om politiska initiativ för att utjämna den (sned)fördelning av kapital som råder på det sociala fältet, eller mera precist om att i grunden reformera den 'kapitalistiska demokratin' med dess inneboende, ojämlikhetsgenererande mekanismer.

Det motsägelsefulla i DU:s argumentation ligger i följande komplikation: Det stärkta civilsamhälle som DU föreställer sig förutsätter medvetna ingrepp för att utjämna klyftor i ekonomiska och andra tillgångar. I samma handvändning som DU argumenterar för ett stärkt civilsamhälle kringskär den däremot, samtidigt och i praktiken, statsmaktens aktionsradie. Paul Hirst (1994) är en av de som har understrukit att ett stärkt civilsamhälle inte, i sig, förmår att ändra maktbalansen i samhället. För det krävs, understryker han, samtidigt en kraftfull reformering av ekonomin, exempelvis i form av kooperativa beslutsformer inom företag. I Sverige har dessvärre en motriktad ideologisk forskjutning kommit att äga rum (Boréus, 1994). Frågor om 'ekonomisk demokrati' har idag snarast ersatts av frågor om dialog och civilt samhälle. Ellen Meiksins Woods misstanke att 'det civila samhället' idag riskerar att bli ett slags alibi för kapitalismen' (Wood, 1995: 238, e.ö.) är långt ifrån obefogad.

Det räcker följaktligen inte med att som DU tala om att 'dialog är vägen' (SOU 2000: 1, s. 29), som om ojämlikhet och politisk marginalisering automatiskt löses genom 'mer dialog!' I svensk demokrati krävs mer av reell makt-delning och demokratisk representation, över etniska såväl som köns- och klassgränser, än mer eller mindre till intet förpliktigande uppmaningar om

'mer dialog'. Om marginaliserade grupper inte är närvarande där lösningar diskuteras på 'deras' problem, så kommer de beslut som fattas sannolikt *inte* att reflektera just 'deras' intressen och perspektiv (Young, 2000). Utmaningen för svensk demokrati består idag i att upplåta ett större utrymme för politiskt deltagande bland samtliga delar av befolkningen, parallellt med att vidareutveckla en politik med siktet inställt på ett jämlikt medborgarskap, och detta inte bara i formella termer, utan också i dess reella innebörder. Först då kan den 'politiska dialog' mellan fria och jämlika medborgare som det talas om i *En uthållig demokrati!* fungera som ett demokratins fundament. Utmaningen att skapa sådana demokratiska betingelser kvarstår tyvärr fortsatt. Trots DU:s ambitioner, omfattande arbete och anspråk.

Noter

1. Jag riktar härmed ett stort tack till alla de som läst och kommenterat delar och olika versioner av föreliggande artikel. Ett särskilt tack för värdefulla synpunkter riktas till Peo Hansen, Kenneth Petersson, Per-Anders Forstorp, Kosta Economou, Aleksandra Ålund, Rune Johansson, Lars-Göran Karlsson, Sabine Gruber, Kristina Johansson och Khalid Khayati.
2. För en översikt över diskursanalytiska perspektiv, såväl teoretiskt som metodologiskt, se exempelvis Neumann (1999) och Jørgensen och Phillips (2000).

Litteratur

- Alexander, J.C. (1998) 'Citizen and Enemy as Symbolic Classifications: On the Polarizing Discourse of Civil Society', i Alexander, J.C. (red.) *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*, London: Sage.
- Arbestål, S-O., Göransson, B. & Fries, B. (2000) 'Ta strid för demokratin', *Aftonbladet*, 26 september 2000.
- Arvidsson, H. & Berntson, L. (1980) *Makten, socialismen och demokratin: Om det förstatligade samhället*, Lund: Zenit.
- Arvidsson, H., Berntson, L. & Dencik, L. (1994) *Modernisering och välfärd—Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*, Stockholm: City UP.
- Baker, G. (1998) 'Civil Society and Democracy: The Gap Between Theory and Possibility', *Politics*, 18 [2]; 81-7.
- Berman, S. (1997) 'Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic', *World Politics*, 49 [3]; 401-29.
- Boréus, K. (1994) *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i offentlig debatt 1969-1989*, Stockholm: Tiden.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge UP.
- Bunar, N. & Dahlstedt, M. (2000) *Segregationen, "community action" och skolan som arena*, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Burchell, G. (1991) 'Peculiar Interests: Civil Society and Governing the 'System of Natural Liberty'', i Burchell, G., Gordon, C. & Miller, P. (red.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press.
- Butler, J. (1992) 'Contingent Foundations: Feminism and the Question of "Postmodernism"', i Butler, J. & Scott, J.W. (red.) *Feminists Theorize the Political*, New York/London: Routledge.
- Castells, M. (1998) *Identitetens makt*, Göteborg: Daidalos.
- Comaroff, J. & Comaroff, J.L. (2000) 'Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming', *Public Culture*, 12 [2]; 291-343.
- Cruikshank, B. (1999) *The Will to Empower: Democratic Citizens and Other Subjects*, Ithaca: Cornell UP.
- Dahlstedt, M. (1998) *Politiskt medborgarskap, integration och mångkulturell demokrati—*

- Segregation, utanförskap och politiska reformsträvanden i Sverige från 70- till 90-tal: Översikt och forskningsfrågor*, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Dahlstedt, M. (1999) *Politiskt deltagande och icke-deltagande: Om det politiska livets etniska delning i dagens mångkulturella Sverige*, Tema Etnicitet, Linköpings universitet, Campus Norrköping.
- Dahlstedt, M. (2000) *Mångkulturell demokrati genom civilt samhälle? En problematisering*, Tema Etnicitet, Linköpings universitet, Campus Norrköping.
- Dahrendorf, R. (1999) *Efter 1989: Moral, revolution och det civila samhället*, Stockholm: SNS.
- Demirovic, A. (1994) 'Civilt samhälle, offentlighet, demokrati', *Zenit*, 123 [1]; 22-36.
- Dir. 1997: 101 'Utredning om folkstyret i Sverige inför 2000-talet'.
- Ehrenberg, J. (1999) *Civil Society: The Critical History of an Idea*, New York: New York UP.
- Elmbrant, B. (1997) 'Demokratin har kommit lite på mellis, kan man säga', *Arena*, 1/97; 32-37.
- Esaiasson, P. & Gilljam, M. (2000) "'Mästrande om demokratin'", *Dagens Nyheter*, 27 februari 2000.
- Fairclough, N. (1999) *New Labour, New Language?*, London: Routledge.
- Foucault, M. (1980a) [1976] *Sexualitetens historia: vol. 1. Viljan att veta*, Södertälje: Gidlunds.
- Foucault, M. (1980b) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 by Michel Foucault*, New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1987) [1975] *Övervakning och straff*, Lund: Arkiv.
- Foucault, M. (1991) 'Governmentality', i Burchell, G. Gordon, C. & Miller, P. (red.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. (1992) *Historiens slut och den sista människan*, Stockholm: Norstedts.
- Gellner, E. (1994) *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, London: Hamish Hamilton.
- Giddens, A. (1999) *Tredje vägen: Om förnyelsen av socialdemokratin*, Stockholm: Atlas.
- Gramsci, A. (1971) [1930] *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.
- Greider, G. (1998) *Arbetarklassens återkomst: Om klasskampen, globaliseringen och framstegstanken*, Stockholm: Bonniers.
- Gür, T. (1995) *Staten och nykomlingarna: En studie av den svenska invandrarpolitikens idéer*, Stockholm: City UP.
- Habermas, J. (1987) [1981] *The Theory of Communicative Action: vol. 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1996) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge: MIT.
- Hall, S. (1981) 'Notes on Deconstructing 'the Popular'', i Samuel, R. (red.) *People's History and Socialist Theory*, London: Routledge.
- Hirst, P.Q. (1994) *Associative Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Hultqvist, K. & Peterson, K. (1995) 'Nutidshistoria: Några inledande utgångspunkter', i Hultqvist, K. & Peterson, K. (red.) *Foucault—Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik: Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*, Stockholm: HSL.
- Jacobson, T. (1991) *Välviljans förtryck: En fallstudie av allmännyttig bostadspolitik*, Lund: Arkiv.
- Jacobsson, K. (1999) 'Den offentliga demokratisynen', i SOU 1999: 77 *Demokrati och medborgarskap*, Forskarvolym II för Demokratiutredningen.
- Jørgensen, M.W. & Phillips, A. (2000) *Diskursanalys som teori och metod*, Lund: Studentlitteratur.
- Keane, J. (1988) *Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*, London: Verso.
- Keränen, M. (1998) 'Mapping Women, Mapping the Self: Representations of Women in Participation Studies', i Carver, T. & Hyvärinen, M. (red.) *Interpreting the Political: New Methodologies*, London/New York: Routledge.
- Lejon, B. (1999) 'Ge medborgarna motionsrätt', *Aftonbladet*, 25 augusti 1999.
- Messing, U. (2000) 'Segregerade bör leda kampen mot utanförskap', *Svenska Dagbladet*, 26 april 2000.
- Miliband, R. (1982) *Capitalist Democracy in Britain*, Oxford: Oxford UP.
- Moderata Samlingspartiet (1990) *Idéer för vår framtid*.
- Neumann, I.B. (1999) 'Diskursanalys av politik: Forutsetningar og metodproblemer', *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 102 [2]; 163-81.
- Offe, C. (2000) 'Civil Society and Social Order: Demarcating and Combating Market, State and Community', *Archive Européennes de Sociologie*, XLI [I]; 71-94.
- Olsson, S.E. (1991) 'När makten lades till rätta', i Olsson, S.E. & Therborn, G. (red.) *Vision möter verklighet: Om social styrning och faktisk samhällsutveckling*, Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge UP.
- Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity Press.
- Petersson, K. (1997) 'Mobilisering av gemenskapen', i Arnstberg, K.-O. & Ramberg, I. (red.) *I stadens utkant: Perspektiv på förorter*, Botkyrka: Mångkulturellt Centrum.
- Pringle, R. & Watson, S. (1992) 'Women's Interests' and the Post-Structuralist State', i Barrett, M. & Phillips, A. (red.) *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates*, Stanford: Stanford UP.
- Putnam, R.D. (1995) 'Att bowla ensam', *Moderna Tider*, april; 17-22.
- Putnam, R.D. (1996) *Den fungerande demokratin: Medborgarandans rötter i Italien*, Stockholm: SNS.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Rose, N. (1995) 'Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalism', i Hultqvist, K. & Peterson, K. (red.) *Foucault—Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik: Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*, Stockholm: HSL.
- Rose, N. (1996) 'Identity, Genealogy, History', i Hall, S. & du Gay, P. (red.) *Questions of Cultural Identity*, London: Sage.
- Rose, N. (1999) *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*, Cambridge: Cambridge UP.
- Rothstein, B. (red.) (1995) *Demokrati som dialog*, Demokratirådets rapport 1995, Stockholm: SNS.
- Rothstein, B. (2000) 'Polikraterna', *Aftonbladet*, 29 november 2000.
- Ryner, M. (1999) 'Neoliberal Globalization and the Crisis of Swedish Social Democracy', *Economic and Industrial Democracy*, 20 [1]; 39-79.
- SOU 1984: 12 *Rösträtt och medborgarskap: Invandras och utlandssvenskars rösträtt*, Bilaga till 1983 års Rösträttskommitté.
- SOU 1990: 44 *Demokrati och makt i Sverige*, Maktutredningens huvudrapport.
- SOU 1993: 16 *Nya villkor för ekonomi och politik*, Ekonomikommisionens förslag.
- SOU 1996: 177 *Egenmakt: Att återerövra vardagen*, Delbetänkande till Storstadskommittén.
- SOU 1999: 13 *Etik och demokratisk statskonst*, Demokratiutredningens skrift nr 15.
- SOU 1999: 84 *Civilsamhället*, Demokratiutredningens forskarvolym VIII.
- SOU 1999: 112 *Civilsamhället som demokratins arena*, Demokratiutredningens skrift nr 29.
- SOU 2000: 1 *En uthållig demokrati! Politik för folkstyrelse på 2000-talet*, Demokratiutredningens slutbetänkande.
- SSR-tidningen (2000), nr. 14.
- Sztompka, P. (1998) 'Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society', i Alexander, J.C. (red.) *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*, London: Sage.
- Van Rooy, A. & Robinson, M. (1998) 'Out of the Ivory Tower: Civil Society and the Aid System', i Van Rooy, A. (red.) *Civil Society and the Aid System: The Politics and Promise*, London: Earthscan.
- Westin, C. (1999) 'Förord', i Blomgren, A.-M. *Vad gör samhället? Offentlig politik mot rasistisk och främlingsfientligt våld i Vänersborg, Trollhättan och Uddevalla*, Stockholm: CEIFO.

- Wood, E.M. (1995) *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge: Cambridge UP.
- Young, I.M. (2000) *Att kasta tjejkast: Texter om feminism och rättvisa*, Stockholm: Atlas.
- Yuval-Davis, N. (1997) 'Women, Citizenship and Difference', *Feminist Review*, 57, autumn; 4-27.
- Zetterberg, H.L. (1995) 'Civilt samhälle, demokratin och välfärdsstaten', i Trädgårdh, L. (red.) *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*, Stockholm: SNS.
- Ålund, A. & Schierup, C-U. (1991) *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*, Aldersholt: Avebury.